

**Začlenění seniorů
v sociální struktuře soudobé společnosti**

Magdalena Kotýnková
Anna Červenková

Únor 2001

Obsah

Úvod	3
1. Stárnutí populace z demografického hlediska	5
1.1 Světová populace	5
1.2 Česká populace	7
1.3 Vliv dlouhověkosti na českou společnost	8
2. Hranice mezi produktivní a postproduktivní částí života	9
2.1 Postavení starší pracovní síly na trhu práce v zemích Evropské unie	9
2.1.1 Vytažení starší pracovní síly z trhu práce v průběhu 80. a počátkem 90. let	9
2.1.2 Změny v politice zaměstnanosti ve vztahu ke starší pracovní síle ve druhé polovině 90. let	10
2.1.3 Ukazatel míry závislosti a jeho nejednoznačnost	10
2.2 Postavení starší pracovní síly na trhu práce v České republice	11
2.2.1 Vývoj českého trhu práce v 90. letech	11
2.2.2 Zákonné změny pro přiznání nároku na starobní důchod	13
2.2.3 Příčiny ohrožení starší pracovní síly na trhu práce	15
2.3 Ekonomické činnosti lidí v důchodovém věku v ČR	16
3. Diskriminace seniorů na trhu práce	18
3.1 V pracovním kolektivu by měly být zastoupeny všechny generace	18
3.2 Diskriminace a legislativa	18
3.3 Novelizace zákona č. 1/1991 Sb., o zaměstnanosti	18
4. Přínos seniorů pro budování občanské společnosti	20
4.1 Společenské postavení seniorů v sedmdesátých a osmdesátých letech	20
4.2 Budování občanské společnosti po roce 1990	21
5. Vzdělávání seniorů	25
6. Závěr	27
Literatura	29
Příloha	30

Úvod

Stárnutí populace vyvolává řadu otázek týkajících se budoucího uspořádání stárnoucích společností a postavení seniorů v těchto společnostech. Úspěšný sociálně ekonomický rozvoj stárnoucích společností i subjektivní spokojenost života ve stáří budou však možné jen tehdy, pokud si lidé v seniorském věku zachovají zdatnost, aktivitu a také zodpovědnost za sebe i za společnost, v níž žijí. Společnost však pro seniory musí vytvářet materiální i nemateriální podmínky pro svébytný aktivní život ve stáří.

Stáří bývá označováno jako třetí, postproduktivní věk a hranice mezi produktivní a postproduktivní částí života je vnímána jako hranice, po jejímž překročení jsou lidé staří a jsou vytěsněni mezi staré. Tím vzniká seniorská segregace ("stařecká ghetta"). Neméně závažná je však v současné dynamické informační společnosti segregace znalostní a informační, vytěšňování seniorů z účasti na vědění (zastarávání znalostí, neovládání nových technologií), a tím jejich omezená možnost orientovanost se v rychle se měnícím světě a možnost užívání soudobých technických vymožeností.

Závažným úkolem při řešení sociálně ekonomického rozvoje stárnoucí společnosti proto bude zpřístupnit seniorům, kteří mají zájem pracovat, možnost zaměstnání s cílem vytvářet pracovní kolektivy složené ze zástupců všech generací a rovněž umožnit seniorům přístup ke vzdělávání a především přístup ke znalostem z oblasti informatiky, a to v rámci konceptu celoživotního vzdělávání. Senioři by neměli být segregováni, aby nedocházelo k poruchám v komunikaci s nejmladší generací nebo dokonce k mezigeneračnímu napětí.

Problémem dalšího rozvoje stárnoucích společností se zabývá řada významných mezinárodních organizací a ve prospěch postavení starých lidí ve společnosti byla přijata řada prohlášení a rezolucí. Respektovaným a uznávaným dokumentem ve prospěch seniorů je rezoluce OSN č. 46 z roku 1991¹. Poslání rezoluce je vyjádřeno úvodním heslem: "*abychom přidali život rokům, které byly přidány životu*". Osmnáct zásad rezoluce je obsahově rozčleněno do pěti bloků:

- 1. blok: *Nezávislost* obsahuje šest zásad zaměřených na možnost přístupu seniorů k základním zdrojům společnosti (trh práce, vzdělání, sociální ochrana, bydlení atd.), což umožňuje seniorům vést nezávislý život a eliminuje jejich sociální vylučování ze společnosti
- 2. blok: *Společné zapojení* obsahuje tři zásady orientované na možnost seniorů vést ve společnosti aktivní a plnohodnotný život
- 3. blok: *Péče* obsahuje pět zásad zaměřených na možnost přístupu seniorů ke zdravotní péči, k sociálním službám a k ústavním službám při plném respektování lidských práv a základních svobod
- 4. blok: *Seberealizace* obsahuje dvě zásady zaměřené na možnost plného využití potenciálu seniorů
- 5. blok: *Důstojnost* obsahuje dvě zásady orientované na zachování důstojnosti, slušnosti a ohleduplnosti vůči seniorům

Zásady rezoluce mohou být úspěšně uvedeny v život tehdy, když budou prosazovány společností, ale zároveň pokud i staří lidé prostřednictvím svých organizací převezmou svůj díl odpovědnosti za jejich prosazení.

Cílem předloženého výzkumného projektu byl výzkum současných možností nezávislého života starších lidí v české společnosti (1. blok Rezoluce č. 46/91) a výzkum možností společného zapojení seniorů do života české společnosti (2. blok Rezoluce č. 46/91). V první kapitole je popsán proces stárnutí populace jako významná demografická změna, která vyvolává otázky budoucího uspořádání stárnoucích společností. Druhá a třetí kapitola je věnována přístupu starších lidí na trh práce (nejvýznamnější možnost vést

¹ Úplné znění Rezoluce OSN č. 46/91 viz příloha

nezávislý život a nebýt vyloučen ze života společnosti) a diskriminaci na trhu práce z hlediska věku. Čtvrtá a pátá kapitola je věnována společenským aktivitám seniorů v rámci vytváření občanské společnosti a v rámci vzdělávání na univerzitách třetího věku (společné zapojení seniorů do života společnosti).

1. Stárnutí populace z demografického hlediska

1.1. Světová populace

Stárnutí světové populace je výsledkem pokračujícího poklesu porodnosti a rostoucí průměrné očekávané délky života. Od počátku tohoto století stárne nejrychleji populace vyspělých zemí, ale stárnutí se zrychluje i v ostatních částech světa. Demografické změny, vedoucí k celkovému stárnutí populace, postupně zasahují i země rozvojové, takže je pravděpodobné, že se v nastávajícím tisíciletí stanou trendem celosvětovým. Statistických údajů, které potvrzují demografické změny je dostatek. Za všechny uvedeme schematickou tabulku, v níž J. CREEDY (1998) vybírá šest klíčových demografických veličin a podle nich rozlišuje čtyři fáze (etapy) demografického vývoje.

T a b u l k a 1 Čtyři fáze (etapy) demografického vývoje

ukazatel	předmoderní společnost	etapa přechodu		moderní společnost
		časná	pozdní	
porodnost (promille)	45	45	45	20
úmrtnost (promille)	40	33	15	10
podíl obyvatelstva do 15 let (%)	36	38	45	26
podíl obyvatelstva nad 60 let (%)	5	5	5	15
sřední délka života (e_x) ¹	25	30	50	70
přírůstek obyvatelstva ročně (%)	0,5	1	3	1

Poznámky: 1) při narození.

Pramen: J. CREEDY, 1998

Podle zprávy OSN o stavu populace dosáhla světová populace v polovině roku 1998 hodnoty 5,9 miliardy a v polovině roku 1999 již 6 miliard. Pokles porodnosti a zlepšené zdraví obyvatel mají za následek zvyšující se procento starších osob v celé světové populaci. Souhrnným číselným vyjádřením věkové struktury populace je ukazatel průměrného věku, který se zvýšil z 23,5 v roce 1950 na 26,1 v roce 1998 a očekává se, že do roku 2050 průměrný věk dosáhne hodnoty 37,8 (viz tab. č. 2).

T a b u l k a 2 Průměrný věk světové populace celkem a v jednotlivých světových oblastech v letech 1950, 1998 a 2050

světová oblast	1950	1998	2050
svět celkem	23,5	26,1	37,8
rozvinuté státy	28,6	36,8	45,6
méně rozvinuté státy	21,3	23,9	36,7
Afrika	18,7	18,3	30,7
Asie	21,9	25,6	39,3
Evropa	29,2	37,1	47,4
Latinská Amerika a Karibik	20,1	23,9	37,8
Severní Amerika	29,8	35,2	42,1
Oceánie	27,9	30,7	39,3

Pramen: Populační divize OSN

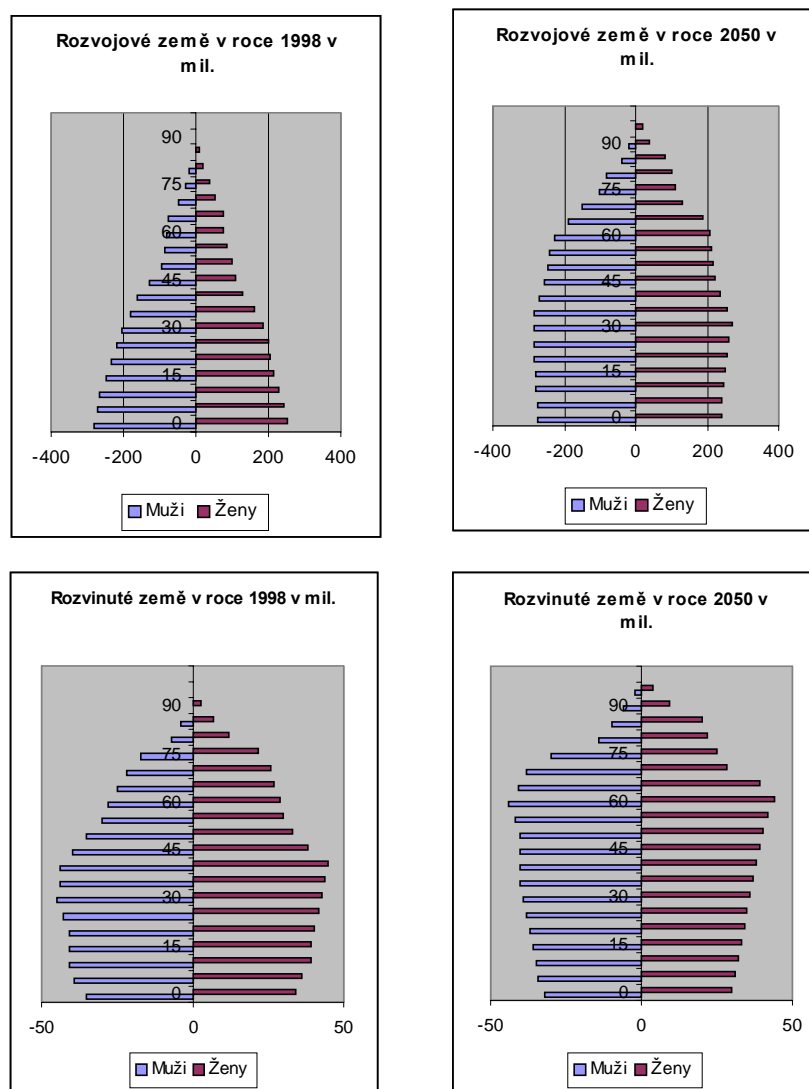
Hlavní oblastí nejvíce zasaženou stárnutím populace bude Evropa, kde bude podíl osob starších 60 let nejvyšší. Očekává se, že se tento podíl zvýší z 20 % v roce 1998 na 35 % v roce 2050, tzn. že každý třetí obyvatel bude starší šedesáti let. V roce 2050 bude nejstarší

zemí světa Španělsko a těsně za ním Itálie, v nichž bude na jednu osobu pod patnáct let připadat 3,6, respektive 3,4 osob starších šedesáti let. Mezi další oblasti světa nejvážněji postižené stárnutím populace patří v sestupném pořadí Severní Amerika, Oceánie, Asie, Latinská Amerika a karibská oblast. Afrika je oblastí s nejmladší populací, kde v roce 1998 tvořila starší generace 5 % obyvatelstva. V roce 2050 bude mít Afrika stále ještě mladou strukturu populace s podílem dětí (24 %) dvakrát větším než podílem starších osob (12 %).

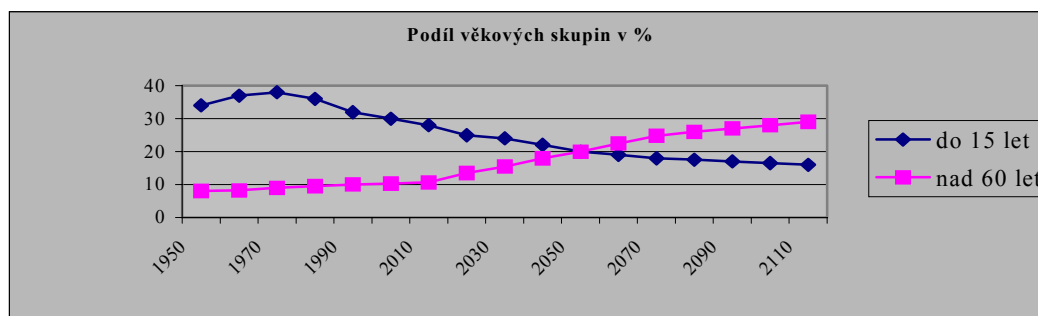
Z tradiční pyramidy znázorňující věkovou strukturu světové populace, která se zužuje ze široké základny směrem nahoru se postupně stává inverzní pyramida zužující se směrem dolů. Svět se tím z demografického hlediska „staví na hlavu“ (viz graf č.1) a stárnutí populace se stává jedním z hlavních problémů, kterým svět na prahu jednadvacátého století musí čelit.

Proces stárnutí je možno dokumentovat na očekávaném nárůstu počtu obyvatel starších šedesáti let (viz graf č.2). Odhaduje se, že z 580 milionů těchto osob v roce 1998 se do roku 2050 jejich počet zvýší na bezmála dvě miliardy. Ve vyspělejších oblastech světa bude růst relativně plynulý, z 226 milionů v roce 1998 na 376 milionů v roce 2050. V méně vyspělých částech světa se však počet obyvatel starších šedesáti let zvýší z 354 milionů v roce 1998 na téměř 1,6 miliardy v roce 2050.

G r a f 1 Pyramida věkové struktury v letech 1998 a 2050 v rozvojových a rozvinutých zemích (pramen: UNIC/54/59)

Graf 2 Podíl věkových skupin do 15 a nad 60 let v letech 1950 až 2110

Pramen: Projekce OSN z února 1998

Demografové prohlašují, že k tak výrazným demografickým změnám v historii lidstva ještě nikdy nedošlo a nazývají současné stárnutí populace „revolucí dlouhověkosti“. Tuto revoluci srovnávají s významnými revolucemi v historii lidstva jako např. s průmyslovou revolucí, jež ovlivnila všechny aspekty lidského života. V současné době nabývají tyto změny na intenzitě a společnosti na celém světě stojí před úkolem vyjít vstříc potřebám starší generace v zájmu zaručení rovnoprávnosti všech generací.

1.2. Česká populace

V současné době patří ještě Česká republika k evropským zemím s nízkým podílem staršího obyvatelstva, což je způsobeno dřívější vysokou úrovní úmrtnosti ve středním a zvláště ve vyšším věku, ve větší míře u mužů než u žen. Při téměř dvacetileté stagnaci úrovně úmrtnosti se vyššího věku dožívalo méně obyvatelstva. Druhým důvodem sníženého procenta starších lidí je natalitní vlna ze 70. let, v níž se narodilo o 180-200 tisíc dětí více, takže došlo ke krátkodobému „omládnutí“ české populace a ke zpomalení jejího stárnutí.

Starší obyvatelstvo je však jedinou věkovou skupinou, která u nás v příštích letech (minimálně do roku 2030) početně poroste. Naopak děti do 15 let bude trvale ubývat a obyvatelstva v produktivním věku (15-59letí) začne ubývat zhruba od roku 2002. Pětileté absolutní přírůstky obyvatelstva nad 60 let se začnou snižovat až po roce 2015, ale to budou lidé ve věku nad 60 představovat již více než čtvrtinu populace. (viz tab č.3).

Tabulka 3 Předpokládané počty obyvatelstva ČR ve věku nad 60 let (střední varianta prognózy)

rok (31.12)	počet v tis.	podíl v %	přírůstek v tis.	míra závislosti
2000	1890	18,5	-	28
2005	2070	20,2	180	31
2010	3250	23,2	280	37
2015	2650	25,7	300	43
2020	2800	27,2	150	47

Poznámka: Míra závislosti: počet obyvatelstva starších 60 let na 100 obyvatel ve věku 15 – 59 let

Pramen: Kučera, M., 1999

Všechny evropské, resp. „bílé“ populace stárnou, a to jak prodlužováním lidského věku (zvyšováním naděje dožití), tak úbytkem zastoupení dětí (poklesem porodnosti). Česká populace je bude dohánět a měla by se na důsledky prudkého stárnutí včas začít připravovat.

1.3 Vliv dlouhověkosti na českou společnost

Starší obyvatelstvo je prozatím skupinou s trvale nižší úrovní vzdělání, než je obyvatelstvo ve středním věku. Je to způsobeno rozvojem vzdělanosti, prodlužováním povinné školní docházky a hlavně stále častějším studiem na středních a vysokých školách, ke kterému došlo až v posledních desetiletích. Úroveň vzdělání staršího obyvatelstva však stále poroste: jestliže kdysi bylo mezi starším obyvatelstvem nejvíce osob pouze se základním, nebo dvou či tříletým odborným vzděláním, pak po roce 1945 a zvláště v posledních desetiletích roste mezi starším obyvatelstvem počet osob také s úplným středním nebo vysokoškolským vzděláním. Změna struktury starších lidí podle vzdělání mezi roky 1991 a 2000 je uvedena v tab. č. 4.

T a b u l k a 4 Úroveň vzdělání osob starších 60 let (v %)

stupeň vzdělání	muži		ženy	
	1991	2000	1991	2000
základní	42	29	68	55
střední odborné a učňovské	32	36	22	26
úplné střední s maturitou	17	23	8	16
vysokoškolské	9	12	2	3

Pramen: Kučera, M., 1999

Starší lidé budou tedy nejen vzdělanější, ale tím také aktivnější, sebevědomější a se širšími zájmy než kdykoliv dříve. Období stárnutí nebude pro ně již jenom životní fází pouhého dožívání nebo dokonce čekání na smrt, nýbrž obdobím uvolnění k realizaci různých zájmů, na které jim dříve nezbýval čas (kulturní zájmy, cestování, byť třeba jen krátkodobé a jen na území ČR, kutilství, společenská činnost např. v humanitárních institucích, péče nebo kontakty s vnoučaty, ale i zahrádkářství na chatách a chalupách apod.).

Starší obyvatelstvo bude tedy populační či společenskou skupinou, která bude mít pro svůj život větší nároky, a to nejen finanční (výše důchodu, životní úroveň), ale také ve sféře bydlení a ve sféře celkového kulturního a sociálního vyžití.

Vzhledem k tomu svět příštích desetiletí bude světem, v němž střední a starší věkové skupiny budou kvantitativně převládat. Dlouhověkost bude podnětem k tomu, aby pojem „stáří“ byl redefinován, neboť již dnešní pětadesátníci, tedy lidé, kteří by ještě na počátku tohoto století byli již dvacet let po smrti, jsou většinou plní aktivity, svěžesti a činorodosti. V dlouhověkém světě se budou muset tyto koncepty adekvátně přizpůsobit novým věkovým dimenzím, životní cyklus dostane jiné etapy.

Dlouhověkost bude mít podstatný a možná snad i zásadní vliv na duchovní proměnu společnosti a její klima. Senioři vnímají život z jiného úhlu než mladí. Končí svou pracovní kariéru nebo ji již skončili, takže otázka výkonu pro ně přestává být důležitá, jsou vnímavější k hodnotě zdraví, sociálních vazeb a smysluplně prožitého času. Jsou soustředěni na svůj domov, citově se přimykají k rodině svých dětí, více než kdy jindy přemýšlejí o smyslu svého života a svého konání. Je samozřejmé, že tyto atributy seniorů jsou obecným znakem, a nejsou tedy produktem současné společnosti. Rostoucí podíl seniorů v populaci však bude znamenat, že senioři již nebudou marginální skupinou, jejíž hodnoty a orientace mohou být přehlíženy.

2. Hranice mezi produktivní a postproduktivní částí života

Na rozdíl od předindustriálních společností je dnes „stáří“ chápáno v souvislosti s přechodem lidí z ekonomicky aktivní části života do starobního důchodu. Významnou roli ve vymezení „stáří“ hraje hranice mezi produktivní a postproduktivní částí života, která se odvíjí od:

- věku, ve kterém mají lidé ze zákona nárok na starobní důchod
- možnosti starší pracovní síly udržet se na trhu práce

Zaměstnanost a také zaměstnatelnost starších lidí doznala v posledních desetiletích v celé Evropě prudkých změn, ke kterým začalo docházet v zemích Evropské unie již od počátku 80. let a po zavedení tržního hospodářství od počátku 90. let také v české společnosti.

2.1 Postavení starší pracovní síly na trhu práce v zemích Evropské unie

2.1.1. Vytlačení starší pracovní síly z trhu práce v průběhu 80. a počátkem 90. let

V zemích Evropské unie byly položeny nové požadavky na politiku zaměstnanosti již v průběhu 80. let a hlavně pak v první polovině 90. let v důsledku nedostatečného růstu zaměstnanosti, následné vysoké míry nezaměstnanosti a profilování znevýhodněných skupin obyvatelstva. Nezaměstnaností s rizikem trvalého sociálního vyloučení začaly být ohroženy celé skupiny obyvatelstva, a to především tzv. „polární skupiny“, tj. mládež a starší pracovníci a dále příslušníci etnických menšin, zdravotně a tělesně postižení, jedinci s poruchami chování atd. Řada výzkumných projektů, která řešila problematiku nezaměstnanosti opakovaně potvrdila, že *nízká účast starší pracovní síly na trhu práce* vyplývá z toho, že tito lidé jsou na trhu práce *znevýhodněni v důsledku svého věku*. Vlna restrukturalizací a snižování stavů zaměstnanců, která začala v zemích Evropské unie v průběhu 80. let, vyústila ve vyšší míru výpovědí starším pracovníkům ve srovnání s ostatními věkovými skupinami. Mezi důvody jejich vytlačování z pracovních míst patří:

- požadavek uvolnit pracovní místa mládeži
- nižší kvalifikace starší pracovní síly
- nižší pracovní (především fyzický) výkon zaměstnanců
- mzdy starších pracovníků jsou zpravidla relativně vyšší, což poskytuje větší možnosti pro úspory mzdových nákladů.

Přestože je v současnosti ve většině členských států EU oficiální důchodový věk pro muže 65 nebo i více let, dochází od poloviny 80. let k pomalému, ale vytrvalému poklesu počtu zaměstnaných mužů ve věku 55 až 59 let a ještě hlubšímu poklesu zaměstnaných mužů ve věku 60 až 64 let. Výsledkem tohoto poklesu bylo výrazné snížení zaměstnanosti starší pracovní síly: v roce 1998 bylo výdělečně činných pouze 32 % mužů a necelých 15 % žen ve věku 60-64 let a jen necelých 70 % mužů a 40 % žen ve věku 55-59 let (Komise Evropských společenství, 2000).

Motivace starší pracovní síly k rezignaci na hledání zaměstnání především formou programů předčasných důchodů (ale též formou programů invalidních důchodů) byla dokonce v 80. a počátkem 90. let považována za jeden z hlavních rysů politiky zaměstnanosti v zemích Evropské unie. Ve snaze snížit nezaměstnanost a především ve snaze vytvořit pracovní příležitosti pro mladé, *zkrátila řada zemí život pracovní síly v předdůchodovém věku především formou převedení starších pracovníků do předčasného důchodu* (viz tab. č. 5).

Tabulka 5 Pokles podílu zaměstnaných mužů ve věku 55 – 64 let v období 1983 – 1991 v zemích Evropské unie

země	1983	1991
Belgie	47,7%	33,9%
Dánsko	63,1%	60,0%
Francie	46,0%	36,5%
Německo	60,2%	54,3%
Řecko	-	58,4%
Irsko	70,3%	60,7%
Itálie	55,3%	51,5%
Lucembursko	38,0%	34,0%
Nizozemsko	50,5%	42,2%
Portugalsko	-	66,8%
Španělsko	-	56,3%
Velká Británie	64,3%	61,6%

Pramen: Meurs D., Prelis J., 1996

2.1.2 Změny v politice zaměstnanosti ve vztahu ke starší pracovní síle ve druhé polovině 90.let

Projekce týkající se stárnutí populace a následné obavy o udržitelnost financování důchodových systémů se staly ve druhé polovině 90. let podnětem k významnému přehodnocení situace. Došlo ke *zprůsnění podmínek pro vyplácení sociálních příjmů* ve smyslu zprůsnění kvalifikačních podmínek pro nabytí nároků na tyto příjmy a zároveň ke snaze o zvýšení motivace lidí k hledání zaměstnání. Změny vedoucí ke zprůsnění podmínek se týkaly jak dávek v nezaměstnanosti, tak *předčasných a invalidních důchodů, které byly využívány jako alternativní způsoby dávek v nezaměstnanosti*. Programy zprůsněných podmínek pro poskytování sociálních příjmů byly přijaty řadou zemí, a to i těmi s nejméně štědrými dávkami.

Vzhledem k projekcím týkajících se stárnutí evropské populace se v současné době hledá *nová rovnováha* mezi záměrem poskytovat sociální pomoc těm lidem, kteří ji potřebují, a snahou zachovat konkurenceschopnost národních ekonomik s možností dostatečné tvorby pracovních míst. Cílem politiky zaměstnanosti zakotveným ve Směrnících zaměstnanosti pro rok 1999 a rok 2000 byla koordinace opatření na poli zaměstnanosti v zemích Evropské unie spolu se změnami v systémech sociální ochrany. Pro oddálení odchodu do důchodu a to jak starobních, tak předčasných byla vyhlášena zásada: *"aby se práce vyplácela a poskytovala jistý příjem"* (Komise Evropských společenství, 2000). Záměrem je dosáhnout *flexibility mezi účastí lidí v pracovním procesu a jejich odchodem do důchodu*, k čemuž je využíván i částečný důchod kombinovaný s částečnou výdělečnou činností. Pozornost ve většině členských států je v současnosti zaměřena na snahu zajistit *motivaci starší pracovní síly udržet se na trhu práce jako prostředek k omezení růstu výdajů z důchodových systémů*.

2.1.3 Ukazatel míry závislosti a jeho nejednoznačnost

Jestliže byla v 80. a počátkem 90. let v zemích Evropské unie snaha motivovat starší pracovní sílu k rezignaci na hledání zaměstnání jejím převedením do předčasného důchodu z důvodu snížení nezaměstnanosti a uvolnění pracovních míst pro mladé, dochází v druhé polovině 90. let k přehodnocení situace. Projekce týkající se stárnutí populace vedou k úvahám o udržitelnosti financování důchodových systémů a důraz je naopak položen na snahu motivovat starší pracovní sílu *udržet se na trhu práce co nejdéle zprůsněním podmínek pro vyplácení sociálních příjmů včetně předčasných důchodů*. V této souvislosti je významné

včlenit problém stárnutí populace, který je standardně vyhodnocován ukazatelem tzv. míry závislosti, do komplexu sociálně - ekonomických podmínek.

Míra závislosti udává vztah mezi počtem lidí v poproduktivním věku na počtu lidí v produktivním věku. V zemích Evropské unie je tento vztah dán počtem lidí starších 65 let a počtem lidí ve věku 15 - 64 roků. Podle demografických prognóz se růst míry závislosti v příštích 10-15 letech zrychlí, protože poválečné silné populační generace se budou blížit ke svým sedmdesátinám. V současnosti připadá v průměru v zemích Evropské unie jeden člověk ve věku 65 let a více na čtyři obyvatele v pracovním věku (tzv. podíl závislých starých lidí), ale podle projekcí se v roce 2020 tento poměr sníží na jednoho ke třem a v roce 2040 na jednoho ke dvěma. Z růstu ukazatele míry závislosti, který představuje standardní ukazatel pro hodnocení důsledku demografických trendů je projektován zvýšený tlak na důchodové systémy. Takto konstruovaný ukazatel však nezachycuje celou sociálně - ekonomickou realitu, neboť značný podíl lidí v pracovním věku nemá placené zaměstnání a tudíž se nepodílí na vytváření příjmů, z nichž mají být hrazeny důchody těch, kteří jsou starší 65 let a navíc se tato část populace, stejně jako lidé starší 65 let, spoléhá na podporu ze strany těch, kdož pracují. Neboli, každé hodnocení perspektivních potíží spojených s financováním důchodových systémů v následujících letech musí rozlišovat mezi *potenciální pracovní silou - tj. lidmi ve věku od 15 do 64 let a lidmi, kteří mají skutečně placené zaměstnání.*

V roce 1998 mělo v zemích Evropské unie pouze přes 60 % populace v produktivním věku placené zaměstnání. Zbytek byl buď nezaměstnan (asi 7 %) nebo byl ekonomicky neaktivní: ekonomicky neaktivní muži byli převážně v předčasném důchodu, u žen působí i další faktory, jako například dřívější bariéry pro účast žen v zaměstnání a jejich pečovatelské povinnosti. V důsledku toho je skutečný podíl závislých lidí - tj. poměr lidí ve věku 15 a více let, kteří nejsou výdělečně činní, k ekonomicky činným - daleko vyšší než podíl vyjádřený mírou závislosti seniorů na obyvatelstvu v aktivním věku.

Projekce týkající se zvýšeného tlaku na důchodové systémy, které vychází pouze z podílu závislých starých lidí na potenciální pracovní síle, vytváří nepřesný obraz o realitě. Důležité je sledovat podíl závislých lidí na počtu těch, kteří mají placené zaměstnání. Zásadní význam pro překonání problémů spojených s podporou stárnoucí populace a schopností zajistit důchodové systémy bude mít zvyšování podílu lidí v pracovním věku s placeným zaměstnáním, což se bude odvíjet od schopnosti ekonomik vytvářet a také udržovat pracovní místa.

2. 2 Postavení starší pracovní síly na trhu práce v České republice

2.2.1 Vývoj českého trhu práce v 90. letech

Pro českou ekonomiku byla charakteristická až do roku 1989 *vysoká participace lidí v pracovním procesu, na níž se významně podíleli rovněž starobní důchodci.* Od roku 1990 však dochází k trvalému vytlačování starší pracovní síly z trhu práce. Ve srovnání se zeměmi Evropské unie však mají procesy, které se odehrávají na českém trhu práce, svá specifika.

Trh práce prošel rychlými změnami, které jsou především odrazem následujících ekonomických procesů, k nimž došlo v průběhu 90. let:

- restrukturalizace ekonomiky
- pokles výkonnosti ekonomiky.

Trh práce 90. let zahrnuje tyto hlavní rysy (viz tab. č. 6):

- nárůst zdrojů pracovních sil (vstup silných populačních ročníků na trh práce jako důsledek propopulační politiky první poloviny 70. let)
- snížení zaměstnanosti
- nízká nezaměstnanost v letech 1990 - 1996 a rychlý nárůst nezaměstnanosti od konce roku 1997

- mírné snížení ekonomické aktivity obyvatelstva, která je v České republice tradičně vysoká a s hodnotou 61% se udržuje nad mírou ekonomické aktivity zemí Evropské unie při zachování vysoké míry ekonomické aktivity žen (podíl žen na celkové zaměstnanosti v roce 1998 činil 43,3%).

T a b u l k a 6 Vývoj trhu práce v ČR v letech 1990 - 1999

rok	obyvatelstvo v produktivním věku v tis.	index růstu	zaměstnanost v tis.	index růstu/poklesu	nezaměstnanost v tis.	N ¹ v %	EA ² v %
1990	6011	1,01	5351	0,95	39	0,8	X
1990	6082	1,01	5059	0,97	141	2,6	X
1992	6150	1,01	4927	0,98	163	3,1	X
1993	6212	1,01	4848	1,00	155	3,0	61,4
1994	6272	1,00	4885	1,03	172	3,3	61,6
1995	6308	1,01	5012	1,01	156	3,0	61,5
1996	6337	1,00	5044	0,99	161	3,1	61,2
1997	6361	1,00	4947	0,98	220	4,4	61,1
1998	6369	1,00	4873	0,96	312	6,0	61,0
1999	6633	1,04	4694	X	445	8,5	61,0

¹míra nezaměstnanosti

²míra ekonomické aktivity obyvatelstva

Zdroj informací: Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990 - 1999, No 14. Praha: VÚPSV, 2000

Jak dokumentuje tab. č. 6, i přes pokles zaměstnanosti se míra nezaměstnanosti udržela v letech 1990 - 1996 na nízkých hodnotách (kolem 3%), přestože celková zaměstnanost v letech 1990-1993 klesla zhruba o 10% (z 5,4 na 4,9 milionů osob). K nízké nezaměstnanosti přispělo *prudké snížení počtu pracujících starobních důchodců*, jejichž počet klesl o více než 400 tisíc. Jestliže v roce 1989 byl počet ekonomicky aktivních důchodců 673 tisíc, v roce 1992 byl tento počet již pouhých 259 tisíc a od roku 1992 zůstal počet pracujících starobních důchodců téměř stejný.

Od konce roku 1997 však dochází k dalšímu poklesu zaměstnanosti a tento pokles se začíná již přelévat do nárůstu nezaměstnanosti. Míra nezaměstnanosti výrazně vzrůstá a v první polovině roku 2000 překročila hranici 9,0% (v druhé polovině roku klesla na 8,5%). V roce 2001 se očekává stagnace nezaměstnanosti. Nárůst nezaměstnanosti se po roce 1997 odrazil v prohloubení dvou základních problémů trhu práce, které vznikly již počátkem 90. let:

- Na trhu práce dochází k trvalému *vytlačování rizikových skupin obyvatelstva* a nůžky mezi úrovní nezaměstnanosti těchto skupin a průměrné populace se trvale rozvírají. Mezi rizikové skupiny patří obdobně jako v ostatních evropských zemích především tzv. „polární skupiny“, tj. *mládež a starší pracovníci* a dále příslušníci etnických menšin, zdravotně a tělesně postižení, jedinci s poruchami chování, ženy s malými dětmi atd.
- Míra nezaměstnanosti vykazuje *výrazné regionální rozdíly*. Nejvíce postiženy jsou Severozápadní Čechy a Ostravsko. Vysoká míra nezaměstnanosti v těchto regionech je důsledkem výrazného *snížení pracovních míst v tradičních průmyslových podnicích* (hutnictví, hornictví) a *poklesem zemědělské výroby* (Bruntál, Louny).

Růst nezaměstnanosti, ke kterému došlo od roku 1997 byl dále *provázen procesem vytlačování starší pracovní síly z trhu práce*, a to paradoxně v období, kdy se od roku 1995 začal prodlužovat věk pro nárok na starobní důchod.

2.2.2 Zákonné změny pro přiznání nároku na starobní důchod

Stárnutí populace jako *celoevropský jev* se týká také české společnosti. Na základě demografických prognóz, které byly zpracovány Českým statistickým úřadem, byly zpracovány výhledy o neudržitelnosti financování systému státního důchodového zabezpečení. Navíc zákonný věk pro nárok na starobní důchod byl v České republice z evropských zemí jedním z nejnižších. Na základě těchto odůvodnění byl v roce 1995 parlamentem České republiky přijat zákon, kterým byl do roku 2007 posunut odchod do důchodu mužům o dva roky (na 62 let) a ženám o 4 roky (na 57 až 61 let podle počtu dětí). V současné době dochází k postupnému prodlužování věku pro odchod do důchodu podle zákonných úprav, zároveň však lidé v předdůchodovém věku čelí stále většímu tlaku směřujícímu k jejich vytlačení z trhu práce.

Starší pracovníci jsou často mezi prvními, které podnik propustí. Na vlnu propouštění *pracujících starobních důchodců z první poloviny 90. let navázala vlna vytlačování pracovní síly v předdůchodovém věku ve druhé polovině 90. let*, což se odráží ve stále rostoucím počtu lidí v předdůchodovém věku, kteří využívají možnosti odchodu do předčasného důchodu. Často se však jedná o jedinou možnost, jak vyřešit situaci poté, co ztratí zaměstnání a nemají možnost najít nové zaměstnání v důsledku svého věku. Alternativu odchodu do předčasného důchodu volí i přesto, že s sebou nese jistá omezení, např.: do naplnění věku pro řádný odchod do důchodu mají velmi limitované možnosti výdělku, přičemž přiznaný důchod je jim navíc snížen podle toho, s jakým předstihem do důchodu odcházejí.

Nárok na starobní důchod je upraven zákonem č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění, ve kterém je definován nárok na vznik starobního důchodu i možnosti vzniku nároku na předčasný starobní důchod. Vznik předčasného důchodu je vázán na splnění zákonných podmínek a výše důchodu je krácena podle zadaných kritérií. Předčasné důchody mají dvě formy:

- Předčasný důchod dočasně krácený (§30). Důchod se přiznává, pokud žadateli chybí pro nárok na starobní důchod 2 roky a žadatel byl nejméně po dobu 180 dní v evidenci úřadu práce. Po dosažení důchodového věku získává žadatel plnou výši starobního důchodu.
- Předčasný důchod trvale krácený (§31). Důchod se přiznává, pokud žadateli chybí pro nárok na starobní důchod 3 roky. Po dosažení důchodového věku nevzniká nárok na plnou výši starobního důchodu.

Podle údajů zveřejněných Českou správou sociálního zabezpečení odešlo v roce 1996 (první rok platnosti zákona č. 155/1995 Sb.) do starobního důchodu 60 tisíc občanů, z toho do předčasného důchodu 11 tisíc (18,2 %). O rok později to bylo 80 tisíc občanů, z nichž předčasný důchod byl přiznán 24 tisícům (30 %). V roce 1998 se počet občanů, kteří odešli do starobního důchodu zvýšil na 115 tisíc, z toho však již 55 tisíc (48,4%) odešlo do předčasného důchodu a v následujícím roce 1999 ze 110 tisíc občanů odešlo téměř 58 tisíc do předčasného starobního důchodu (52,5%). Tento trend se udržel i v roce 2000, neboť v první polovině roku odešlo necelých 24 tisíc lidí do starobního důchodu, z toho však téměř 12 tisíc do důchodu předčasného (53,3%). Podíl nově přiznávaných předčasných důchodů na počtu nově přiznávaných důchodů celkem vzrostl v rozmezí let 1996 - 1999 o 35 procentních bodů.

V roce 2000 tvořily předčasně vyplácené důchody 9,26% z celkového počtu vyplácených starobních důchodů. Převažující část tvořily důchody trvale krácené, jejichž podíl na celkovém počtu starobních důchodů tvořil 8,24%, důchody dočasně krácené tvořily pouze 1,02%. Absolutní i relativní nárůst předčasných důchodů, jejichž podíl tvořil v roce 1996 pouze 0,6% z celkového počtu vyplácených starobních důchodů (0,2% dočasně krácené a 0,41 trvale krácené) je uveden v tab. č. 7. Rozdíly ve vyplácených starobních důchodech podle druhu a pohlaví jsou uvedeny v tab. č. 8 a 9.

T a b u l k a 7 Vývoj vyplácených starobních důchodů mužů a žen podle druhu důchodu v letech 1996 - 2000

druh důchodu	absolutní počet			relativní počet			
	starobní celkem	§30	§31	starobní celkem	§30	§31	celkem
1996	1 783 717	3 568	7 235	99,39%	0,20%	0,41%	100,00%
1997	1 790 820	10 084	23 407	98,13%	0,56%	1,31%	100,00%
1998	1 837 995	16 349	66 153	95,51%	0,89%	3,60%	100,00%
1999	1 870 411	17 641	110 885	93,13%	0,94%	5,93%	100,00%
2000	1 898 240	19 289	156 420	90,74%	1,02%	8,24%	100,00%

*Poznámka: §30.. předčasný důchod dočasně krácený
§31...předčasný důchod trvale krácený*

Pramen: MPSV

T a b u l k a 8 Vývoj vyplácených starobních důchodů žen podle druhu důchodu v letech 1996 - 2000

druh důchodu	absolutní počet			relativní počet			
	starobní celkem	§30	§31	starobní celkem	§30	§31	celkem
1996	1 161 141	2 344	4 819	99,38%	0,20%	0,42%	100,00%
1997	1 167 953	6 443	14 721	98,19%	0,55%	1,26%	100,00%
1998	1 199 690	9 887	40 550	95,80%	0,82%	3,38%	100,00%
1999	1 219 856	9 646	66 575	93,75%	0,79%	5,46%	100,00%
2000	1 239 288	10 729	95 030	91,47%	0,87%	7,67%	100,00%

*Poznámka: §30.. předčasný důchod dočasně krácený
§31...předčasný důchod trvale krácený*

Pramen: MPSV

T a b u l k a 9 Vývoj vyplácených starobních důchodů mužů podle druhu důchodu v letech 1996 - 2000

druh důchodu	absolutní počet			relativní počet			
	starobní celkem	§30	§31	starobní celkem	§30	§31	celkem
1996	622 576	1 224	2 416	99,42%	0,20%	0,39%	100,00%
1997	622 867	3 641	8 686	98,02%	0,58%	1,39%	100,00%
1998	638 305	6 462	25 603	94,98%	1,01%	4,01%	100,00%
1999	650 555	7 995	44 310	91,96%	1,23%	6,81%	100,00%
2000	658 952	8 560	61 390	89,38%	1,30%	9,32%	100,00%

*Poznámka: §30.. předčasný důchod dočasně krácený
§31...předčasný důchod trvale krácený*

Pramen: MPSV

Téměř 10% starobních důchodů je vypláceno důchodcům, kterým byl přiznán předčasný důchod. Průměrný věk těchto důchodců je 57 let u obou druhů důchodů, z toho muži, kteří jsou v předčasném důchodu trvalém, dosahují v průměru 60 let, ženy 56 let a muži, kteří jsou v předčasném důchodu dočasně kráceném, dosahují v průměru 59 let a ženy 55 let (viz tab. č. 10).

**T a b u l k a 10 Průměrný věk podle druhu předčasného starobního důchodu
(k 31.6.2000)**

druh důchodu	muži	ženy	celkem
předčasný trvalý	60	56	57
předčasný dočasný	59	55	57

Pramen: <http://www.cszz/statistiky>,

Prudký nárůst předčasných důchodů výrazně souvisí se zvyšující se nezaměstnaností, neboť pro ty, kdo ztratili práci je předčasný důchod finančně výhodnější než podpora v nezaměstnanosti. Avšak omezení předčasných důchodů zpřísněním podmínek jejich přiznávání a vyššími sankcemi při výpočtu předčasného důchodu doporučuje vládě Světová banka jako jeden ze série kroků, které mají snížit výdaje státního rozpočtu. Zatímco v roce 1997 byla podle údajů ministerstva práce a sociálních věcí přiznána suma 0,9 miliardy korun na předčasné důchody, v roce 1999 to bylo již 4,7 miliardy korun. Náklady se tak zvýšily za tři roky více než pětinašobně.

Novela zákona o důchodovém pojištění, kterou schválila vláda v červnu 2000 proto stanoví vyšší redukci při výpočtu výše předčasného důchodu. U důchodu, který se dnes skládá ze dvou částí: pevné výměry a procentní výměry, která se určuje podle doby pojištění a výše příjmů jednotlivce, se navrhovaná změna dotkne pouze procentní výměry, která tvoří větší část důchodu. Při *předčasném odchodu do důchodu se tato částka sníží více, než tomu bylo doposud*. Vládní novela předkládá i *větší zvýhodnění lidí, kteří půjdou do důchodu naopak později*.

Vývoj počtu osob pracujících v předdůchodovém a důchodovém věku je ovlivňován řadou faktorů. Vedle změn v celkovém počtu osob, které jsou dány *demografickými vlnami porodnosti* v 20. a 30. letech tohoto století a rovněž rozdílnou úmrtností mužů a žen, zde působí jak *změny v pravidlech přiznávání starobních důchodů* (změny v zákonném věku pro přiznání starobního důchodu, změny v pravidlech pro výpočet výše předčasných důchodů), tak především *mění se celková poptávka po pracovních silách*. Poslední okolnost se velmi výrazně projevila v průběhu 90. let v české společnosti, kdy došlo nejdříve k vytlačení pracujících starobních důchodců z trhu práce (první polovina 90. let) a později k vytlačování starší pracovní síly v předdůchodovém věku z trhu práce (druhá polovina 90. let). Odhadovat budoucí vztah mezi nezaměstnaností starší pracovní síly (včetně předčasných důchodů jako skryté nezaměstnanosti) a pozdějším odchodem do důchodu v důsledku prodloužené věkové hranice pro nárok na starobní důchod (začne platit v plné míře od roku 2007) není dnes snadné. V době, kdy vstoupí v platnost prodloužení důchodového věku v plném rozsahu, se může podstatně změnit trh práce ve směru většího tlaku na starší pracovní sílu. Napětí mezi prodloužením produktivního věku a vytlačováním starší pracovní síly z trhu práce se tak může zvýšit.

2.2.3 Příčiny ohrožení starší pracovní síly na trhu práce

Se zaváděním nových technologií se mění struktura pracovních míst. Zaměstnavatelé stále častěji hledají zaměstnance se zcela jinou kvalifikací, než mají pracovníci velkých průmyslových podniků, z nichž byly propuštěni. Tito zaměstnanci, kteří byli převážně zaměřeni na mechanické a stereotypní práce v dělnických a technických profesích se ke své profesi již pravděpodobně nikdy nevrátí (např. zaměstnanci podniků: Zetor, Vítkovice, ČKD Dopravní systémy apod.) Zaměstnavatelé budou stále častěji hledat zaměstnance se zcela jinou kvalifikací než mají pracovníci z těchto průmyslových podniků. Rostoucí zájem bude hlavně o zaměstnance s vysokou kvalifikací v oblasti služeb s novými technologiemi, budou růst nároky na vzdělání, tvůrčí přístup, flexibilitu a samostatnost. Profesemi budoucnosti jsou především počítačová a informační specialisté, odborníci na telekomunikace apod.

Pouze málo starších pracovníků dokáže svou kvalifikaci změnit například na počítačového technika či operátora linek z oblasti špičkových technologií, o něž bude na trhu práce poptávka. Navíc pro člověka, který léta nebyl zvyklý získávat nové znalosti a dovednosti, je těžké začít se znovu učit.

Zatímco ještě nedávno byla základem úspěchu vysoká odbornost v poměrně úzké oblasti, prohlubovaná dlouhými roky praxe, nyní již začíná být nejdůležitější vysoká, ale ne příliš specializovaná kvalifikace, schopnost přizpůsobovat se novým technologiím a informacím. Avšak právě úzkou odbornost v dělnických profesích v průmyslu má velká část propouštěných zaměstnanců. Za posledních devět let ubylo v těchto profesích 350 tisíc pracovních míst, Tento vývoj odpovídá poměrům ve vyspělých evropských ekonomikách, kde již několik desetiletí přibývají místa především v oborech s vysokými nároky na vzdělání a kvalifikaci. Mimoto zaměstnanci z řady dělnických profesí ve velkých průmyslových podnicích dosahovali často nadprůměrných mezd. A každý přestup do jiného podniku a jiné profese s sebou často nese sestup na nižší plat.

2.3 Ekonomické činnosti lidí v důchodovém věku v ČR

Ekonomická činnost starších lidí byla provázána celou řadou paradoxů, z nichž nejcharakterističtější jsou tyto:

- nízká hranice odchodu do starobního důchodu v letech, kdy dlouhodobě trval nedostatek pracovních sil
- prodloužení věku pro nárok na starobní důchod v době, kdy starší pracovní síla je jednou z ohrožených skupin vytlačovaných z trhu práce.

Uvnitř každého tohoto jevu, který vznikl na základě zákona týkajícího se důchodového zabezpečení, se dál odehrává celá řada dílčích střetů mezi vyjadřovanými zásadami a praxí, i mezi tím, co bylo dosud příznáno či omezeno, a tím, co se nově zavádělo a různými novelami zavádí. Zvláště často se měnilo povolování a omezování zaměstnaneckého poměru osobám pobírajícím starobní důchod.

Před rokem 1989 nízký věk potřebný k odchodu do starobního důchodu a velká nabídka pracovních příležitostí dávala lidem v důchodovém věku možnost pokračovat v zaměstnání, které dosud vykonávali, nebo při pobírání starobního důchodu pracovat dál ve své profesi. Ekonomická činnost se stala obecným kritériem zdraví a svěžesti seniorů. Po roce 1989 se snižování stavů zaměstnanců v podnicích dělo především na úkor zaměstnaných starobních důchodců.

Zaměstnávání lidí v poproduktivním věku má svá specifika: tito lidé mohou být snadno získáváni do pracovního poměru a opět propouštění podle potřeb zaměstnavatele. Termínovaný pracovní poměr vytváří předpoklady k tomu, že propuštěný zaměstnanec nemá nárok na formu odstupného, dokonce při krátkých pracovních poměrech nemá ani nárok na placenou dovolenou. Nejde jen o pracovní právní předpisy, ale i o jakýsi morální vztah. Je jistě obtížnější propouštět člověka, který má doma nezaopatřené děti, než seniora, který dostává pravidelně starobní důchod. Navíc staří lidé jsou ochotni pracovat v kratších pracovních úvazcích a s výjimkou velkého dojíždění jsou ochotni se přizpůsobit pracovní době, kdy ostatní zaměstnanci chtějí mít volno. Důchodci se rovněž spokojí s nižším finančním ohodnocením.

O ochotě či nutnosti lidí v důchodovém věku pracovat za nižší mzdu vypovídá pravidelné čtvrtletní výběrové statistické šetření o průměrných výdělcích v ČR.

T a b u l k a 11 Průměrný hodinový výdělek pro věkové kategorie podle stupňů vzdělání v roce 1998

stupeň vzdělání	věková kategorie							neuvedeno
	průměr Kč/hod	do 20 let	20-29 let	30-39 let	40-49 let	50-59 let	60+ let	
základní	45,30	31,60	44,40	45,60	46,40	47,20	33,70	44,30
střední (SOU)	57,70	37,80	53,00	59,70	59,60	60,30	50,10	54,80
střední (OŠ)	50,70	34,80	44,50	47,60	50,90	56,20	45,00	58,20
úplné střední (SOU)	61,20	41,90	57,10	65,00	63,60	65,50	52,10	58,80
úplné střed. všeobecné	67,00	37,80	61,20	65,90	69,10	71,10	48,20	72,50
úplné střed. odborné	71,90	42,10	58,20	67,90	75,40	80,10	69,90	77,80
vyšší vzdělání	82,70	x	78,40	76,30	76,00	90,70	88,10	94,50
vysokoškolské (mgr.)	115,70	41,80	79,00	106,50	125,40	129,70	114,60	129,00
postgraduální studium	87,00	x	64,90	77,50	88,70	101,10	107,20	195,60
neuvedeno	60,20	41,20	53,40	60,70	61,30	63,70	57,10	61,80
celkem	64,50	39,50	55,60	65,40	65,90	68,20	59,50	70,20

Zdroj: Český statistický úřad

Zaměstnanci, kteří mají základní i střední vzdělání, přijímají v seniorském věku mzdu na úrovni téměř nejmladších pracovníků. Lepší ohodnocení dosahují vysokoškolsky vzdělaní zaměstnanci v seniorském věku, kteří zpravidla působí ve svých podnicích jako odborníci.

Je možno předpokládat, že lidé, kteří přešli do starobního důchodu, tvoří významnou část osob majících pouze dočasné, příležitostné nebo sezónní zaměstnání. Častěji též pracují na zkrácený pracovní úvazek. Dalším rysem zaměstnanosti v důchodovém věku jsou její sezónní výkyvy, které zřejmě odrážejí menší zájem o práci v letním období. Biologické a psychické dispozice jsou konfrontovány s faktem, že pro staršího člověka má práce význam nejen jako zdroj finančních prostředků, ale i sociálních kontaktů a uspokojení potřeby seberealizace, užitečnosti, která je v závěru aktivního života zřejmě často i intenzivněji prožívána.

Vztah k práci a zaměstnání není jen odrazem „objektivní“ nutnosti či potřeby pracovat, ale má přirozeně i svůj subjektivní náboj. Ukončení pracovní aktivity odchodem do důchodu je často pocíťováno jako ztráta. Z řady položek definujících oblasti individuálního a rodinného života, které mohou být ovlivněny odchodem do důchodu, je přiznáván nepříznivý dopad s naprostou převahou u psychického stavu. Velkou úlohu zde hraje ztráta práce s jejími mnohostrannými společenskými i individuálně psychologickými atributy (seberealizace, užitečnost pro jiné, sociální kontakty aj.). Navíc je takto vzniklý volný čas převážně věnován práci v neformální sféře – domácím pracem, pak teprve zájmům a relaxačním, tzv. volnočasovým činnostem. Současně tato změna v životě přináší téměř třetině lidí pozitivní změny psychického stavu.

3. Diskriminace seniorů na trhu práce

Se zvyšující se nezaměstnaností vzrůstá možnost většího výběru zaměstnanců ze strany zaměstnavatelů, která je však doprovázena i nárůstem diskriminace. Zaměstnavatelé ve snaze zajistit si co nejkvalitnější, nejvýkonnější, nejspolehlivější, lehce ovladatelné a nenáročné zaměstnance používají ke zjednodušení výběru pracovníků a ke zvýšení jistoty úspěšného rozhodnutí často vylučovací kritéria, která vztahují na celé skupiny zájemců o zaměstnání. Těmto občanům je odpíráno základní právo na svobodnou volbu zaměstnání deklarované Listinou základních lidských práv a svobod. Na trhu práce dochází k mnoha formám diskriminace a právě diskriminace na základě věku je jednou z nich. Věková hranice odmítaných se přitom snižuje. Nejsou výjimkou inzerované požadavky na věk do 45, 40 i 35 let.

3.1 V pracovním kolektivu by měly být zastoupeny všechny generace

Je možno říci, že ideálním řešením je, pokud jsou v kolektivu rovnoměrně zastoupeny všechny generace – mladá, střední, starší i nejstarší. Každá totiž disponuje jinými přednostmi. Avšak ne vždy je to možné, neboť starší pracovní síla nemá vždy odpovídající kvalifikaci a schopnosti zvláště pro náročná povolání v oblasti služeb s novými technologiemi a z toho důvodu je starší pracovní síla mnohdy považována za nezaměstnatelnou.

Avšak v současné době již například v USA vzrůstá zájem o starší pracovníky, neboť řada amerických firem využívá předností starší pracovní síly: tito zaměstnanci jim mohou přinést zkušenosti a kontakty, které se ani na nejprestižnějších školách nedají naučit, vyrovnanější přístup k životu (zpravidla mnohaleté fungující manželství, dospělé děti, finanční zázemí), což znamená, že se mohou soustředit na svou práci. Často je u těchto zaměstnanců překvapující, že v určitých aspektech jsou ještě agresivnější a cílevědomější než jejich mladší kolegové.

3.2 Diskriminace a legislativa

V legislativě vyspělých ekonomik jak Spojených států, tak zemí Evropské unie se postihy za diskriminaci objevují většinou hned v několika zákonech. Kontroly dodržování zákonů jsou časté, velmi přísné a postihy tvrdé. Diskriminační inzeráty se v žádném tisku neobjevují, neboť právě inzerát je nejjasnější důkaz o diskriminaci, za který by následoval postih. Avšak zároveň důkazy týkající se diskriminace jsou největším problémem, neboť prokázat, že věk byl důvodem k nepřijetí do zaměstnání je velkým problémem. Odborníci upozorňují, že problémy získat práci mají kvůli vyššímu věku desítky tisíc lidí, na druhou stranu se však nikdo z nich proti této diskriminaci nebrání: obtížně se tato forma diskriminace dokazuje.

3.3 Novelizace zákona č. 1/1991 Sb., o zaměstnanosti

S účinností od října 1999 byl novelizován zákon o zaměstnanosti č. 1/1991 Sb. ve znění pozdějších předpisů. Jedním z cílů této novelizace bylo zabudování nástrojů proti diskriminaci do této zákonné normy. Úvodní ustanovení tohoto zákona obsahuje právo na zaměstnání:

„Právo na zaměstnání nelze občanovi odeprít z důvody rasy, barvy pleti, pohlaví, sexuální orientace, jazyka, víry a náboženství, politického nebo jiného smýšlení, členství v politických stranách nebo politických hnutích, odborových organizacích a jiných sdruženích, národnosti, etnického nebo sociálního původu, majetku, rodu, zdravotního stavu, věku, manželského a rodinného stavu nebo povinnosti k rodině, s výjimkou případů, kdy to stanoví zákon nebo je pro to věcný důvod spočívající v předpokladech, požadavcích a povaze zaměstnání, které by měl občan vykonávat a který je pro výkon tohoto zaměstnání nezbytný.“

Diskriminace v přístupu k zaměstnání je celospolečenský problém se závažnými sociálními důsledky. Proto se v našem právním řádu vůbec poprvé objevuje zákaz diskriminačního jednání zaměstnavatelů. Existují však povolání, profese i druhy zaměstnání, kde např. s ohledem na povahu práce, pracovní činnosti nebo zvláštní podmínky a požadavky nelze zákaz diskriminace uplatnit bezvýhradně. Proto novela zákona o zaměstnanosti připouští výjimku z tohoto zákazu. Za diskriminaci se nebude považovat nepřijetí občana do zaměstnání, kdy to stanoví zákon nebo je pro to věcný důvod spočívající v předpokladech, požadavcích a povaze zaměstnání, které by měl občan vykonávat a který je pro výkon tohoto zaměstnání nezbytný.

Úřad práce má možnost uložit pokutu zaměstnavateli, který nepřijme do zaměstnání občana z diskriminačních důvodů. Pokuta může být stanovena až do výše 250 tisíc korun, při opětovném porušení předpisů až do jednoho milionu. I samotný občan má však možnost obrany. Může se obrátit k soudu, např. proto, že mu v důsledku diskriminačního jednání zaměstnavatele vznikla škoda nebo podat návrh, že zaměstnavatel je povinen ho přijmout do zaměstnání.

Z obdobných důvodů novela zákona o zaměstnanosti zakazuje zveřejňování nabídek zaměstnání, které obsahují diskriminační prvky, jako jsou např. věk, pohlaví, politická příslušnost atd. Pokutu za podobné inzeráty může dostat účastník právních vztahů, které vznikají podle zákona o zaměstnanosti, tedy např. zaměstnavatel (právnícká nebo fyzická osoba) nebo zprostředkovatelská firma, nikoliv sdělovací prostředek, který „diskriminační“ inzerát uveřejnil. Odpovědnost za takový inzerát má ten, kdo jej zadal, a redakce nemá právo jej korigovat a upravovat.

Odstranit nerovné příležitosti starších občanů na trhu práce bude velmi obtížné a složité. I ve vyspělých zemích, kde je otevřená diskriminace již dávno vyloučena, mají starší lidé větší problémy s vyhledáváním zaměstnání než mladí. Doložit totiž diskriminaci při neúspěšném ucházení se o zaměstnání je velmi obtížné, přestože je zakázána.

4. Přínos seniorů pro budování občanské společnosti

4.1 Společenské postavení seniorů v sedmdesátých a osmdesátých letech

Období „mladšího důchodového věku“ bylo v době do konce osmdesátých let považováno za „zlatý věk“ života. Státem garantovaná a řízená mezigenerační solidarita znamenala vysokou míru hmotné autonomie v podobě zaručených penzí. Průměrný starobní důchod činil v roce 1989 polovinu průměrné hrubé mzdy a 63,8 % průměrné mzdy čisté, což v situaci všeobecné příjmové nivelizace bylo zárukou sice skromné, ale relativně slušné životní úrovně. Stát v oblasti péče o staré lidi vyvlastnil rodině řadu funkcí: péče v nemoci a podpora v bezmoci přešly z rodiny na stát. Zatímco povinnost pečovat o staré rodiče se z povědomí veřejnosti pomalu vytrácela, vytvářel se uvnitř generace seniorů jakýsi morální postulat „být mladým ještě užitečný“.

Nízký věk odchodu do důchodu zastihl mnoho lidí v době poměrné životní svěžesti. Současně neexistovaly žádné legislativní zábrany proti dalšímu zaměstnání, což umožňovalo, aby důchodce pobíral – vedle důchodu – i druhý pracovní příjem. Často při tom byli důchodci vedeni výše zmíněným záměrem „vypomáhat mladým“. Navíc vysoká pracovní aktivita důchodců byla stimulována i celkovým panujícím ekonomickým a sociálním klimatem, který vedl k soustavné přezaměstnanosti. Podniky rády přijímaly levné pracovníky z řad mladších důchodců, kteří jim pomáhali „rozředit“ mzdové fondy a dosahovat příznivých (tj. nízkých) ukazatelů průměrných mezd.

Důchodci, kteří nechtěli pokračovat v ekonomické aktivitě, se stali vítanými pomocníky svých dětí při zajišťování chodu rodiny, což se týká zejména žen, které vypomáhaly svým dcerám (resp. snachám) při péči o děti a tak jim umožňovaly zapojit se do pracovního procesu. Tuto činnost nelze přímo nazývat aktivitou ekonomickou, protože zpravidla nebyla nijak institucionalizována, ale ekonomický přínos pro mladou rodinu byl nesporný. Celý ekonomický systém postavený na modelu *dvoupříjmové rodiny* (kdy v sedmdesátých a osmdesátých letech se podíl ekonomicky aktivních žen ve věku od 20 do 55 let pohyboval kolem 90% - Možný, 1999) totiž podobnou „pseudoeconomickou“ aktivitu přímo vyžadoval. Kromě významného ekonomického přínosu pro mladou rodinu poskytovala tato činnost mladším důchodkyním i určité psychické uspokojení z radostí mateřství, o něž byly svého času svým vlastním zaměstnáním připraveny.

Aktivity důchodců v předlistopadovém období směřovaly tedy především směrem k zajištění životní úrovně širší rodiny: buď k pokračování v výdělečné činnosti (často za účelem získat prostředky na „přilepšení“ mladé rodině, případně na zajištění bydlení) nebo k přímé pomoci. V protikladu k předpovědím průkopníků socialismu, u nás ekonomická a sociální role rodiny v období „reálného socialismu“ (zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech) nejenže nebyla oslabena, ale naopak doznala značného posílení. „Socialismus u nás začal tím, že rodinu vyvlastnil, jak to měl v programu, a skončil tím, že ho rodina kolonizovala“ (Možný, 1991). „Ústup celé populace k závislosti na samozásobitelství a na barterových směnách služeb a statků ... přinesl všude nikoli život ve velké kolektivitě, nýbrž návrat ke stavu blízkému společnosti opevněných domácností“ (Možný, 1999). Důchodci si zajišťovali podporou mladých domácností své místo a uznání v rodinném společenství.

V tomto systému vzájemné podpory „rodinných klanů“ neexistovalo sociální klima příznivé pro jakoukoli nezištnou společenskou aktivitu. Revoluční nadšení konce čtyřicátých let dávno vyprchalo a funkce v režimem tolerovaných institucích občanů (v tzv. „uličních“ či „občanských“ výborech či v různých organizacích zahrádkářů či včelařů) se staly formou získávání a hromadění „sociálního kapitálu“ (Možný, 1991). Typické pro onu dobu je, že neexistovala žádná zájmová organizace seniorů, resp. důchodců. Tito lidé, pravda, kromě státem zaručeného důchodu byli i předmětem určité společenské péče: národní výbory pro ně

organizovaly kluby důchodců s náplní pro volný čas, odborové organizace na jejich bývalých pracovištích pro ně čas od času uspořádaly besedu s pohoštěním, avšak všechny tyto akce neměly charakter svépomocný, nýbrž „pečovatelský“.

4.2 Budování občanské společnosti po roce 1990

Hned po roce 1989 a po vytvoření elementárních legislativních podmínek pro sdružování občanů začaly vznikat nestátní neziskové organizace: nestátní nebo též neziskový sektor. Ve srovnání s rozvinutou občanskou společností v západní Evropě a v USA je u nás nestátní neziskový sektor – deset let po svém vzniku – dosud poměrně slabý a závislý na dotacích ze strany státního rozpočtu. Jednou z příčin je fakt, že zde chybí výrazná podpora ze strany dobře ekonomicky zajištěných, avšak dosud aktivních seniorů, kteří – poté co jejich děti „vylétly z hnízda“ - nalézají smysl života v práci pro nejrůznější, nejčastěji dobročinná zájmová sdružení církevní i občanská, organizovaná při farách, školách, nemocnicích, v obcích apod. Členové a členky takových sdružení pořádají sbírky, taneční večírky, dobročinné bazary, což jim přináší radost a ostatním užitek.

Ještě v polovině devadesátých let byl však u nás zájem o společensky prospěšné činnosti dosti slabý (viz tab. č. 12).

T a b u l k a 12 Rozdělení občanů podle ochoty osobně se podílet na činnosti následujících organizací:

I. = podílím se, II. = chci se podílet, III. = rád bych, ale nemohu, IV. = nechci

typ organizace	I.	II.	III.	IV.
kultura, tělovýchova, volný čas	20	14	23	43
služby veřejnosti	6	16	29	49
ekologická hnutí	4	18	28	50
hnutí za lidská práva	2	18	23	57
zájmová profesní sdružení	13	11	16	60
odbory	13	7	13	67
místní samospráva	5	9	19	67
státní správa např. v komisích	5	6	16	73
církevní, náboženské organizace	7	5	7	81
protestní hnutí (petice, stávky apod.)	5	9	4	82
praviceová politická strana	3	4	8	85
polit. strana středové orientace	2	5	8	85
levicová politická strana	3	3	5	89
nacionální politické hnutí	1	1	2	96

Pramen: Potůček, 1997

Poznámka: Šetření v tabulce ... nerozlišuje respondenty podle věku, je ale pravděpodobné, že u starší generace bude rozložení podobné.

O malém zájmu seniorů o věci veřejné, a to i o ty, jež se jich bezprostředně dotýkají, svědčí i terénní šetření provedené v roce 1998 v rámci souboru 1085 šedesátiletých a starších občanů, z nichž největší podíl tvořili občané ve věkovém rozmezí 60 až 74 let (Veselá, 1999). Šetření se sice týkalo především připravovaného zákona o sociální pomoci, avšak prokázalo i obecnější rysy nezájmu seniorů o sociální problematiku, a to i o ty její stránky, jež se jich bytostně dotýkají. „Největší problém lze pravděpodobně spatřovat v neinformovanosti seniorů pramenící i z nezájmu občana až do doby, kdy potřebuje řešit konkrétní situaci v souvislosti se snižující se soběstačností. Šetření prokázalo velkou nedostatečnost informovanosti o dnes již existujících sociálních příspěvcích a službách – neznalost jejich různých typů se pohybuje od zhruba jedné čtvrtiny dotázaných (možnost přiznání mimořádných výhod a zvýšení důchodu pro bezmocnost) po dvě třetiny a více (příspěvek na naftu, topná tělesa, zřízení

telefonu aj.). Pro některé současné příjemce sociálních dávek a služeb nebylo totiž jednoduché potřebnou dávku či službu získat. Pouze pro 35,8 % z nich nebylo složité zjistit, na co vlastně mají nárok. Pro 70 % dotázaných bylo složité si vypočítat, zda na dávku skutečně nárok mají. Pro téměř 60 % bylo složité nalézt instituci, která sociální dávky či služby poskytuje, a ještě větší část (69,5 %) uvedla, že pro ně bylo složité vyplnit příslušné formuláře žádosti.

Vyplnit tyto mezery v sociálním uvědomění a hájit specifické zájmy důchodců – seniorů si za svůj cíl klade řada dobrovolných občanských sdružení, která vznikala postupně od roku 1990. Roztříštěnost a nejednotnost zájmových organizací seniorů vedla k vytvoření Koordinačního výboru organizací důchodců (KVOD), který vedle 18 členských organizací zastupuje i řadu organizací přidružených.

Koordinační výbor organizací důchodců (KVOD)

KVOD představuje zastřešující zájmovou organizaci, která jednotlivé organizace důchodců reprezentuje při jednání s vládou ČR a jejími členy, se zákonodárny sbory, s politickými stranami, s odbory apod. Nejvýznamnějšími členy KVOD jsou (podle počtu svých členů) Asociace důchodců odborářů (ADO), Svaz důchodců ČR (SDČR) a zájmové sdružení „Život 90“. Vedle výše zmíněných organizací existuje i mnoho dalších, sdružujících nejen důchodce starobní, ale rovněž invalidní (např. Klub novinářů – seniorů, Hnutí seniorů a sociálně postižených, Unie zdravotně postižených horníků aj.). Mezi členskými i přidruženými organizacemi KVOD jsou jak organizace seniorů, tak organizace zdravotně postižených.

V pěti komisích KVOD (sociální, zdravotní, mezinárodní, bytové a bezpečnostní) dobrovolně pracuje řada seniorů – odborníků. Na základě jejich dobrozdání podává KVOD připomínky k připravovaným zákonům a vyhláškám (např. k lékové politice, ke koncepci dalšího pokračování důchodové reformy aj.) s ohledem na sociální problematiku a perspektivy životních podmínek stávajících cca 2,5 milionů českých seniorů. Na rozdíl od populistických požadavků některých politických stran jsou připomínky KVOD postaveny na odborném základě a jsou vedeny v duchu uvážlivé hospodářské politiky, takže je k nim přihlíženo i na vysoké vládní úrovni. Za zaznamenání stojí rovněž Mezinárodní kolokvium EURAG, pořádané na podzim 1999 k Mezinárodnímu roku seniorů, jež bylo výsledkem spolupráce všech seniorských organizací v ČR.

Asociace důchodců - odborářů

V ADO senioři buď zůstávají členy „svých“ odborových svazů a v Asociaci jsou zastoupeni svými delegáty, nebo při jednotlivých odborových svazech vytvářejí čilá vlastní sdružení (např. Klub důchodců České pojišťovny, Klub důchodců České národní banky). S rozpadem velkých podniků (např. Holding ČKD, Poldi-Kladno aj.) slábnou i jejich odborové organizace a tím jsou zasaženy i aktivity důchodců - odborářů.

Svaz důchodců ČR

Zatímco těžiště činnosti důchodců – odborářů je spíše v činnosti zájmové a rekreační, Svaz důchodců ČR (SDČR) vedle rozsáhlé činnosti vzdělávací přispívá k hájení společných zájmů starších občanů na poli sociálním. Sleduje zejména faktory působící na materiální životní podmínky starších lidí (sem patří např. vývoj reálné hodnoty důchodů, finanční zatížení starších lidí v oblasti zdravotnictví, vývoj výdajů na bydlení v rodinách důchodců, sociální důsledky brzkého vstupu ČR do Evropské unie apod.). Za zaznamenání stojí např. sborník „Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí“ vydaný v roce 1999 u příležitosti Mezinárodního roku seniorů. Na rozdíl od ADO, kde jednotlivé organizace působí při podnicích, je SDČR organizován na teritoriálním principu a má své místní organizace v několika desítkách měst ČR. Stejně jako je tomu v ADO, i členská základna SDČR je o aktuálních otázkách pravidelně informována periodickými informačními bulletiny.

Sdružení „Život 90“

Práce občanského sdružení „Život 90“ by se dala charakterizovat heslem „Senioři seniorům“ – je totiž založena na aktivní činnosti členů, kteří pro sebe a své vrstevníky organizují nejrůznější aktivity. Činnost je vedena zkušenými manažery, takže zde neexistuje polovičatost - jednotlivé záměry jsou úspěšně dokončovány a každý z dobrovolníků má pocit radosti ze společně vykonané práce.

Hlavní směr aktivit „Života 90“ by se dal nejuvýstižněji charakterizovat heslem „Domov je doma“. Činnost je zaměřena tak, aby umožnila seniorům trávit svůj život co nejdéle v prostředí domova, na něž jsou důvěrně zvyklí, a aby se přitom necítili osamělí. V sekci infomediální je vedena databáze potřebných údajů. Pomoc v jakékoli nesnázi, kterou může klient využívat 24 hodin denně a 7 dní v týdnu, poskytuje SENIORTELEFON (02/22 22 17 71). Klubové časopisy (měsíční zpravodaj „SENIORI“ a barevný dvouměsíčník „GENERACE SENIORŮ“) poskytují dostatek informací pro moderní životní styl, pro aktivní, produktivní život ve stáří, potlačují společenské diskriminační trendy, předcházejí vytváření pocitu „odepsané generace“. Život 90 spolupracuje i na speciálním televizním vysílání (dříve „SENIORIKLUB“, nyní „BARVY ŽIVOTA“).

Na pomezí péče informační a zdravotně sociální je ojedinělá služba pro starší, zdravotně postižené osamělé občany, která jim umožňuje samostatný život v jejich domácím prostředí. Služba AREÍON-POSEL RYCHLÉ POMOCI spojuje byty klientů s centrálním dispečinkem. V případě krizové situace (pád, náhlé zhoršení zdravotního stavu apod.) klient stiskem tísňového tlačítka zavěšeného na krku pošle tísňové volání do dispečinku.

Kromě služby AREÍON poskytuje Život 90 pečovatelskou službu, zdravotní domácí péči (home care), zdravotní a psychologické porady, půjčuje rehabilitační a kompenzační pomůcky. Pravidelně pořádá veletrhy seniorů, které jsou nabídkou poradenství, informací a produktů různých firem a humanitárních organizací. Seniorům se sníženou pohyblivostí umožňuje návštěvu veletrhů zajištěním dopravy. O Vánocích pořádá pro osamělé imobilní seniory projížďky Prahou.

Jak již bylo řečeno, významným rysem „Života 90“ je zapojení dobrovolníků do jeho aktivit. Tím se právě toto sdružení významně liší od všech ostatních a vytváří společenský *model dobrovolnické organizace*, běžný na Západě. *Dobrovolník – senior* pod tíhou určitých povinností zapomíná na své problémy, dokáže se déle sám o sebe postarat a svou aktivitou oddaluje svoji bezmocnost. Dožívá se v čilosti vyššího věku a nepotřebuje ústavní péči. Tím, že pracuje pro sebe i pro druhé: pomáhá překonávat samotu, získávat ztracené sebevědomí, nachází nové přátele. Je prospěšný ve společnosti. To, že česká legislativa nezná pojem dobrovolnické práce (což je v moderní Evropě výjimečné) znamená diskriminaci této činnosti.

Všechny tyto aktivity nacházejí širokou podporu ze strany Magistrátu hlavního města Prahy, který před 5 lety svěřil organizaci „Život 90“ dům v Praze 1. V domě nazvaném PORTUS (latinsky přístav), v prostředí přirozeného městského centra se postupně zřizuje komunitní centrum podobné těm, která jsou běžná v západních zemích Evropy. Oproti SDČR, který působí v řadě i menších měst v celé ČR, je však činnost „Života 90“ omezena téměř výlučně na Prahu (v omezeném rozsahu působí ještě také v Hradci Králové, Jihlavě a Zruči nad Sázavou).

Neúspěch politické strany „Důchodci za životní jistoty“

Jak jsme viděli, aktivity starších občanů jsou zaměřeny především na oblast zájmovou, přímý vstup na politickou scénu je spíše výjimkou. Proto i KVOB je přísně nadstranickým (nestranickým) zájmovým sdružením. Mimo jeho struktury působila jeden čas i politická strana Důchodci za životní jistoty (DŽJ), která ve volební kampani 1996 spoléhala na nespécifikovanou nespokojenost starších občanů. Na základě jejího populisticky laděného programu se jí počátkem roku 1996 podařilo získat nezanedbatelné

preferenci. O uvážlivosti a politické prozíravosti převážné většiny našich seniorů však svědčí fakt, že některé z požadavků programu DŽJ (důchody musí dosahovat 60 – 70 % čisté mzdy, zavedení třináctého důchodu, odsun úpravy věkové hranice pro odchod do důchodu až na období po roce 2000) se zdály jejím potenciaálním voličům natolik nerealistické, že se ještě během volební kampaně začali od této strany odklánět. Výsledkem bylo, že strana DŽJ v červnu 1996 nepřekročila povinnou pětiprocentní hranici pro vstup do parlamentu. Později byla transformována na Stranu za životní jistoty (SŽJ) a její politický vliv se stal zanedbatelným.

5. Vzdělávání seniorů

Udržovat seniory i při některých poškozeních v rovnoprávném postavení s ostatními věkovými kategoriemi při různě dosažených vzdělanostních úrovních seniorů znamená vytvoření *seniorské etapy celoživotního vzdělávání*. Myšlenka založit vzdělávací instituci pro seniory vznikla v roce 1973 ve Francii, na univerzitě v Toulouse. Profesor Pierre Vellas, sociolog a profesor mezinárodního práva si při návštěvě domu důchodců povšiml, že řada lidí zde tráví čas nečinností. Zorganizoval tedy pro ně kurz přednášek a seminářů o malířství nazvaný Letní škola Univerzity v Toulouse. Myšlenka se začala šířit a i další francouzské univerzity začaly pořádat své semináře pro seniory, které dostaly obecný název univerzity třetího věku. Rychlý rozmach těchto institucí byl podnětem k založení mezinárodního sdružení univerzit třetího věku - AUITA, jehož hlavním cílem je podpora zakládání univerzit třetího věku ve světě, udržování kontaktů a vzájemné podpory mezi členy a spolupráce se všemi organizacemi, jejichž činnost se týká vysokoškolského vzdělávání a životních podmínek starší generace.

Seniorská etapa celoživotního vzdělávání se postupem času rozvinula a v současné době má v českých podmínkách tyto stupně:

- Všeobecné vzdělávání, které je zaměřeno např. na výuku jazyků, výuku znalostí z oblasti informatiky (škola počítačů), cvičení paměti apod.
- Inovace odborných znalostí a dovedností u seniorů na všech úrovních, která je zaměřena na rozvoj nebo udržení kvalifikace.

Cílem vzdělávání seniorů je jednak zvýšit vědomosti posluchačů, ale zároveň uchovat cvičením paměť do vysokého věku, a tím umožnit stárnoucím lidem stálo:

- revitalizaci (působením cvičení paměti na další mentální potence)
- reaktivaci (v běžném životě)
- aktivní reintegraci do života vlastní komunity (ať už do života vlastní rodiny nebo do komunity domova důchodců či jiného zařízení).

Vzdělávání seniorů v České republice začalo probíhat na bázi osvěty formou specializovaných přednášek v klubech důchodců nebo v kulturních střediscích. Od poloviny osmdesátých let se začínají organizovat ucelené několikaměsíční vzdělávací cykly nazvané Akademie třetího věku. Hlavní iniciativu plnili lékaři - geriatři v rámci projektu Program přípravy na stárnutí, který vyhlásilo tehdejší Federální ministerstvo práce a sociálních věcí. Hlavní témata přednášek se týkala otázek stárnutí. Obsah nebyl zaměřený jen na oblast zdravotnictví, ale i na problematiku sociální a na okruhy zájmových sfér obyvatelstva. V roce 1986 byl poprvé v ČR koncipován cyklus přednášek jako Univerzita třetího věku na Univerzitě Palackého v Olomouci. V roce 1987 vznikl studijní program nazvaný Univerzita třetího věku také při Karlově Univerzitě v Praze. Později vznikly Univerzity třetího věku i při dalších vysokých školách.

Studium na univerzitách třetího věku nenahrazuje ucelené vysokoškolské vzdělání. Absolventi získávají potvrzení o absolvování, nikoliv však akademický titul. Studium probíhá většinou v prostorách stávajících univerzit, je koncipováno do dvou až tříletých kurzů. Vyučující jsou z řad předních odborníků a učí bez nároku na honorář. Důvodů, proč seniory navštěvují taková zařízení, je celá řada: jednak je to snaha udržet určitou hladinu vědomostí ve svém oboru a prohloubení těchto vědomostí, studium určitého oboru, na který nebyl čas v produktivním věku, snaha naplnit životní program, neztratit kontakt s mladou generací a také potřeba navázání společenského kontaktu. Bylo zjištěno, že návštěva univerzit třetího věku je pro seniory velmi přínosná. Pracovníci 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy zjistili, že posluchači univerzit třetího věku v průběhu studia stárnou, avšak jejich zdravotní stav se zlepšuje. Navíc, absolventi mohou své vědomosti uplatnit i v praxi. Již zakladatel univerzit třetího věku profesor Pierre Vellas požadoval, aby tyto univerzity

zajišťovaly nejen vzdělání, ale také výzkumné a další sociální aktivity. Frekventanti i absolventi se tak mohou uplatnit jako dobrovolníci v různých obecně prospěšných činnostech, např. u lůžek těžce nemocných pacientů, při organizování humanitárních akcí, v sociálním poradenství, v pečovatelské a jiné činnosti. Vzdělávání v seniorském věku tak podporuje aktivizaci seniorů a pomáhá začlenit seniory do společnosti.

6. Závěr

1. Budoucí uspořádání stárnoucích společností včetně postavení seniorů ve společnosti bude odvislé od možnosti seniorů vést *nezávislý život*, což velmi úzce souvisí s nediskriminovaným přístupem starších lidí na trh práce. Z tohoto hlediska postavení starší pracovní síly na trhu práce vykazuje následující rysy:

- *Starší pracovní síla je jednou z ohrožených skupin obyvatelstva na trhu práce a z řady důvodů (snaha uvolnit místa mladším, nízká kvalifikace starší pracovní síly, nižší fyzický výkon apod.) se často jeví jako nezaměstnatelná. Předčasné starobní důchody jako alternativní řešení života na dávkách v nezaměstnanosti zkrátily život pracovní síly v zemích Evropské unie již v průběhu 80. let, avšak obavy o udržitelnost důchodových systémů vedly k přehodnocení kritérií nároku na předčasné důchody a ve druhé polovině 90. let se kritéria pro přiznání nároku na předčasný důchod zpřísnila. Na českém trhu práce měl tento proces odlišné časové dimenze. Počátkem 90. let došlo nejprve k rychlému vytlačení starobních důchodců z trhu práce. Vzhledem k prognózám týkajícím se stárnutí populace dochází v roce 1995 k oddálení věku pro nárok na důchod, zároveň však k uzákonění možnosti nároku na předčasný starobní důchod. V průběhu let 1996 - 2000 je postupně prodlužován odchod do důchodu, což je však plně kompenzováno přiznanými předčasnými starobními důchody. Situace vyústila až v předložení návrhu na zpřísnění kritérií pro přiznání předčasného důchodu, který předložila vláda v roce 2000.*

- Při hodnocení přístupu starší pracovní síly k zaměstnání je závažným celospolečenským problémem *diskriminace z hlediska věku*. Odstranit nerovné příležitosti na trhu práce je velmi složité, neboť diskriminace je obtížně doložitelná. Účinným řešením bude změna společenského ovzduší, ve kterém se budou v zájmu zaměstnavatelů vytvářet *pracovní kolektivy, v nichž budou zastoupeny všechny generace, neboť každá generace disponuje jinými přednostmi*.

- Z hlediska trhu práce dochází v 90. letech ke zkrácení produktivní fáze života pracovní síly vytlačáním starobních důchodců z trhu práce a následně starší pracovní síly do předčasného důchodu nebo jejím předčasným opouštěním zaměstnání (zároveň ale také prodloužením studií). O zkrácení života pracovní síly však mluvíme z hlediska *kategorizace života do tří období: školního, pracovního a produktivního*. Podle Kraina [KRAIN, 1995] je však potřeba tuto konvenční představu „o třech životních etapách“ nahradit koncepcí „*kvalitního stárnutí*“ (ageing well), která je založena na *permanentním prolínání vzdělávání, práce a zájmových aktivit*. Cílem je nahradit model *věkové diferenciac*e modelem *věkové integrace*, v němž jsou hranice mezi prací, vzděláváním a volným časem rozvolněny a *celoživotní vzdělávání je propojeno s celoživotní prací a celoživotním provozováním zájmových činností*.

2. *Společné zapojení* seniorů do života společnosti probíhá v 90. letech prostřednictvím dobrovolných občanských sdružení a odborových organizací, které jsou součástí vytvářené *občanské společnosti*. Významné postavení mezi seniorskými organizacemi má občanské sdružení "Život 90", jehož činnost je založena na aktivní účasti členů - dobrovolníků a je charakterizována heslem "senioři seniorům". Dobrovolník - senior pracuje pro sebe i pro druhé a tím získává ztracené sebevědomí, nachází nové přátele a je *prospěšný sobě i společnosti*. Neméně významnou aktivitou umožňující zapojení seniorů do společnosti je *seniorská etapa celoživotního vzdělávání*, která má v české společnosti již téměř dvacetiletou tradici. Cílem vzdělávání seniorů je jednak *zvýšit vědomosti posluchačů*, ale zároveň umožnit stárnoucím lidem stálou *revitalizaci* (působením cvičení paměti na další mentální potence), *reaktivaci* (v běžném životě) a jejich aktivní *reintegraci do života společnosti*. Aktivity seniorských organizací a občanských sdružení pomáhají spoluvytvářet občanskou společnost, ve které musí být zastoupeny všechny generace a spolu se seniorskou etapou celoživotního

vzdělávání napomáhají k vytvoření takového ovzduší ve společnosti, které je přátelské pro všechny věkové kategorie.

3. Předložené závěry plně korespondují se závěry konferencí a seminářů, které se konaly v roce 1999 při příležitosti Mezinárodního roku seniorů pod záštitou Kordinační rady MPSV ČR pro Mezinárodní rok seniorů. Nejvýznamější z nich byly organizovány těmito institucemi: Asociace důchodců - odborářů ČMKOS, Asociace universit 3. věku ČR, Česká sekce EURAGu zastoupená organizací Život 90, Česká gerontologická a geriatrická společnost, Katedra sociální politiky VŠE, Svaz důchodců ČR atd.

V průběhu jednotlivých konferencí byly diskutovány především tyto nejzávažnější problémy:

- V rámci daňové a finanční problematiky otevřít problematiku podpory těch, kteří jsou schopni pracovat déle, a umožnit jim tuto aktivitu. Pro dosažení tohoto cíle změnit filozofii financování důchodů v neprospěch předčasných odchodů do důchodů a k podpoře delšího setrvání v práci. Pro realizaci této strategie ovlivňovat i změny postojů zaměstnavatelů vůči starším pracovníkům, umožňovat pracovníkům celoživotní vzdělávání a všechny další možnosti, kterými mohou zaměstnavatelé vyjít vstříc možnosti zaměstnávání i straších pracovníků.
- Pod heslem „Za společnost pro všechny generace“ byly diskutovány následující možnosti k naplnění tohoto hesla:
 - aktivizace a mobilizace potenciálu schopných seniorů
 - podpora dialogu mezi generacemi
 - aktivní participace seniorů při tvorbě regionálních programů (např. formou Rady starších na komunální úrovni)
 - zvládnutí moderních informačních technologií seniory.

Literatura

- CREEDY, J. Pension and Population Ageing. An Economic Analysis. Cheltenham: Edward – Elgar, 1998
- Česká společnost a senioři. Sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí české společnosti. Sborník referátů.
Škola sociálních studií FF MU Brno, 1997
- Generace seniorů, časopis vydávaný humanitárním sdružením Život 90, roč. 1999, 2000
- HIRŠL, M.: Sociálně ekonomické postavení důchodců v České republice (jeho změny po roce 1989 a perspektivy)
- Nadace pro výzkum sociální transformace, 1997
- Komise evropských společenství: Zpráva o sociální ochraně v Evropě 1999. Brusel, 2000
- KRAIN, M.A.: Policy Implications for a Society Ageing Well.
American Behavioral Scientist, vol.39, No2, USA, 1995
- KUČERA, M.: Důchodci z pohledu demografa. In: Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí. Sborník referátů a diskusních příspěvků ze semináře konaného dne 13.4.1999. Praha: Svaz důchodců ČR, 1999
- MENZELOVÁ, K.: Vzdělávání seniorů. Referát na konferenci: Česká společnost a senioři na prahu nového tisíciletí. Praha: VŠE, 1999
- MOŽNÝ, I: Proč tak snadno... některé rodinné důvody sametové revoluce.
Praha: Sociologické nakladatelství, 1991
- MOŽNÝ, I.: Sociologie rodiny. Praha: Sociologické nakladatelství 1999
- POTŮČEK, M.: Nejen trh. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997
- Rezoluce 46/91 Principy Spojených národů pro starší občany. Mezinárodní federace pro starší osoby OSN
- Centrum pro sociální rozvoj a humanitární záležitosti ve Vídni, 1991
- Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí. Sborník referátů a diskusních příspěvků ze semináře konaného dne 13.4.1999. Praha: Svaz důchodců ČR, 1999.
- VESELÁ, J.: Postoje občanů důchodového věku k připravovanému zákonu o sociální pomoci. In: Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí. Sborník referátů a diskusních příspěvků ze semináře konaného dne 13.4.1999. Praha: Svaz důchodců ČR, 1999
- MEURS, D. – PRELIS, J. : Employment. Human Dignity and Social Exclusion .
Council of Europe, 1996
- Statistická ročenka důchodového zabezpečení, 1999, 2000

Příloha

Rezoluce OSN č. 46/1991

Principy Spojených národů pro starší občany

Abychom přidali život rokům, které byly přidány životu, přijalo Valné shromáždění Spojených národů 16. 12. 1991 (Rezoluce č. 46/91) následujících osmnáct zásad pro starší občany:

Nezávislost

1. Starší lidé by měli mít přístup k odpovídající stravě, vodě, přístřeší, oblečení a zdravotní péči prostřednictvím finančního příjmu, rodiny a státní podpory a svépomoci.
2. Starší lidé by měli mít příležitost pracovat nebo by měli mít přístup k jiným příležitostem získání příjmu.
3. Starší lidé by měli mít možnost podílet se na rozhodování o tom, kdy a jak rychle proběhne jejich odchod z pracovního místa.
4. Starší lidé by měli mít přístup ke vhodným vzdělávacím a výcvikovým programům.
5. Starší lidé by měli mít možnost žít v prostředí, které je bezpečné a přizpůsobitelné osobním preferencím a měnící se schopnostem.
6. Starší lidé by měli mít možnost bydlet doma tak dlouho, jak je to jen možné.

Společenské zapojení

7. Starší lidé by měli zůstat zapojeni ve společnosti, aktivně se podílet na formování a realizaci politických záměrů, které přímo ovlivňují jejich životy, a zároveň by se měli podílet o své znalosti a dovednosti s mladšími generacemi.
8. Starší lidé by měli mít možnost vyhledávat a rozvíjet příležitosti pro komunitní služby a sloužit jako dobrovolníci na místech odpovídajících jejich zájmům.
9. Starší lidé by měli mít možnost vytvářet hnutí a společnosti starších lidí.

Péče

10. Starší lidé by měli mít užitek z rodinné a komunitní péče a podpory ve shodě s každým společenským systémem kulturních hodnot.
11. Starší lidé by měli mít přístup ke zdravotní péči, která by jim pomohla udržet si nebo znovu nabýt optimální úroveň tělesné, duševní a citové pohody a zabránila nebo oddálila počátek nemoci.
12. Starší lidé by měli mít přístup k sociálním a právním službám, které by zlepšily úroveň jejich samostatnosti, ochrany a péče.
13. Starší lidé by měli mít možnost využít vhodné úroveň ústavní péče, která poskytuje ochranu, rehabilitaci a sociální a mentální stimulaci v lidském a bezpečném prostředí.
14. Starší lidé by měli mít možnost využívat lidských práv a základních svobod, ať už bydlí v jakémkoliv obydlí, pečovatelském nebo léčebném zařízení zahrnujícím plný respekt k jejich důstojnosti, náboženství, potřebám a soukromí a k jejich právu rozhodovat o své péči a kvalitě svého života.

Seberealizace

15. Starší lidé by měli mít možnost sledovat příležitosti k plnému využití svého potenciálu.
16. Starší lidé by měli mít přístup ke vzdělávacím, kulturním, duchovním a rekreačním společenským zdrojům.

Důstojnost

17. Starší lidé by měli mít možnost žít v důstojnosti a bezpečí a nebýt vystaveni vykořisťování a fyzickému nebo psychickému týrání.
18. Se staršími lidmi by se mělo zacházet slušně, bez ohledu na jejich věk, pohlaví, rasový nebo etnický původ nezpůsobilost nebo jiné společenské postavení a měli by být hodnoceni bez ohledu na svůj ekonomický přínos.

Rezoluce 46/91 Principy Spojených národů pro starší občany.

Mezinárodní federace pro starší osoby OSN

Centrum pro sociální rozvoj a humanitární záležitosti ve Vídni, 1991